

<https://doi.org/10.62837/2025.1.382>

Dos.QƏDİM İGİD OĞLU RUFULLAYEV

Lənkəran Dövlət Universiteti

qedim73@mail.ru

**SALMAN MÜMTAZIN “EL ŞAİRLƏRİ”NDƏ QADIN
AŞIQLAR VƏ ONLARIN ƏDƏBİ İRSİ
XÜLASƏ**

Açar söz: Folklorşünas, Salman Mümtaz, “El şairləri” kitabı, qadın şairlər, ədəbi irs

Azərbaycan folklorşünaslığının əsasını qoyan ziyalılarımızdan biri də Salman Mümtaz olmuşdur. O, yorulmadan gecəni gündüzə qataraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə getmiş, oradakı ağsaqqal, ağbirçəklərlə görüşərək xalqın el deyimlərini, bayatılarını, laylalarını, ağılarını, unudulmuş adət-ənənələri haqqında məlumat toplamış, adı Azərbaycan ədəbiyyatında çəkilməyən onlarla şairin əsərlərindən məlumatlar almış və sonralar onları tədqiq edərək nəşrə vermişdir. Salman Mümtazın araşdırdığı folklor materialları içərisində aşığı ədəbiyyatı nümunələrinin çəkisi üstünlük təşkil edir. O, onlarla aşığı şairimizin, o cümlədən Dirili Qurbani, Aşığı Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Tikmədaşlı, Maralyanlı Aşığı Pəri, Varxiyanlı Məhəmməd və bu kimi 142 ədəbi şəxsiyyətin əsərlərini toplayaraq 1927 və 1928-ci illərdə “El şairləri” adlı ikicildlik kitabında nəşr etdirmişdir. Salman Mümtazın araşdırdığı və “El şairləri”də nəşr olunan ədəbi şəxsiyyətlər içərisində qadın aşığı şairləri də mühüm yer tutur. Belə ki, sözügedən mənbədə Aşığı Bəyim, Dərbəndli Zərnigar, Aşığı Qızıyətər, Leyli xanım, Leyla xanım Göyçək, Maralyanlı Aşığı Pəri, Aşığı Mina Ləli və Aşığı Zöhrəbanu Mahtaban adlı aşığı şairlərin ədəbi irsinə aid nümunələri əksini tapmışdır. Salman Mümtazın qadın aşığılarımızın tanınması istiqamətindəki araşdırmaları Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafına, unudulmaqda olan saz və söz sənətkarlarının ədəbi ictimaiyyət tərəfindən tanınmasına kömək etmişdir. “El şairləri” kitabında adı çəkilən el sənətkarları haqqında olan bu ilkin mənbələr sonrakı tədqiqatçılar üçün mühüm mənbəyə çevrilmişlər. Burada elə sənətkarlar vardır ki, haqqında elmi araşdırmalara hələ də ehtiyac vardır. Bu baxımından, Salman Mümtazın folklor nümunələrinin, eləcə də aşığı ədəbiyyatının nəşri istiqamətində ərsəyə gətirdiyi “El şairləri” kitabı el aşığılarımızın, xüsusilə qadın şairlərimizin ədəbi irsinin qorunmasında ən mühüm ədəbi hadisələrdən biridir.

Доцент Гадим Игид оглы Руфуллаев
Лянкяранский государственный университет
[**gedim73@mail.ru**](mailto:gedim73@mail.ru)

**АШУГИ И ИХ ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В « НАРОДНЫХ
ПОЭТОВ» САЛМАНА МУМТАЗА**
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: фольклорист, Салман Мумтаз, книга « Народных поэтов », женщины-поэты, литературное наследие. Салман Мумтаз был одним из наших интеллектуалов, заложившим основы азербайджанского фольклористики. Он неутомимо ездил по разным регионам Азербайджана, совмещая день и ночь, встречался там со старейшинами и собирал сведения о народных поговорках, устаревших песнях, причитаниях, забытых традициях, получал сведения из произведений десятков поэтов, имена которых не упоминаются в азербайджанской литературе, а позже исследуя их опубликовал. Среди фольклорных материалов, изучаемых Салманом Мумтазом, преобладают образцы ашугской литературы. В 1927 и 1928 годах он собрал произведения десятков наших поэтов-ашугов, в том числе Дирили Гурбани, Ашика Аббаса Туфарганлы, Ишта Гасима Тикмадашли, Маральяна Ашика Пари, Вархянлы Мухаммеда и 142 других литературных деятелей, и изученных Салманом Мумтазом и опубликованных в двухтомнике под названием « Народных поэтов », важную роль занимают среди литературных деятелей женские поэты-ашуги. Так, в указанном источнике отражены примеры литературного наследия поэтов-ашугов по имени Ашик Бейим, Дарбандлы Зарнигар, Ашик Гизиетер, Лейли ханум, Лейла ханум Гойчек, Маральянлы Ашик Пари, Ашик Мина Лали и Ашик Зохрабану Махтабан. Исследования Салмана Мумтаза по вопросам признания наших ашугов способствовали развитию азербайджанского фольклористики и признанию литературным сообществом забытых исполнителей музыки и слова. Эти первоисточники о ремесленниках, упомянутые в книге « Народных поэтов », стали важным источником для последующих исследователей. Есть такие литераторы, которые еще есть нужды их научных исследований. В этом плане книга « Народных поэтов », созданная Салманом Мумтазом в направлении публикации образцов фольклора, а также ашугской литературы, является одним из важнейших литературных событий в сохранении литературного наследия народных-ашугов, особенно наших поэтесс.

Associate Professor Gadim Igid oğlu Rıfullaev
Lankaran State University
gedim73@mail.ru

FEMALE ASHUGS IN SALMAN MUMTAZ'S "POETS OF THE PEOPLE" AND THEIR LITERARY HERITAGE

SUMMARY

Key words: Folklorist, Salman Mumtaz, the book "Poets of the People", female poets, literary heritage

Salman Mumtaz was one of the key figures who contributed to the foundation of Azerbaijani folklore. He tirelessly traveled to different regions of Azerbaijan, spending day and night, meeting with elders and elders there, collecting information about the folk sayings, bayats, lullabies, laments, and forgotten customs and traditions of his people, and receiving information from the works of dozens of poets whose names are not mentioned in Azerbaijani literature, and later researching and publishing them. Among the folklore materials studied by Salman Mumtaz, the weight of ashug literature samples predominates. He collected the works of dozens of our ashug poets, including Dirili Gurbani, Ashug Abbas Tufarganlı, Khasta Gasim Tikmedashli, Maralyanli Ashug Pari, Varkhyanli Mahammad and 142 other literary figures, and published them in a two-volume book called "El Şayrları" in 1927 and 1928. Among the literary figures studied by Salman Mumtaz and published in "El Şayrları", female ashug poets also occupy an important place. Thus, the aforementioned source reflects examples of the literary heritage of ashug poets named Ashug Beyim, Derbendli Zarnigar, Ashug Gızyetar, Leyli khanum, Leyla khanum Goychek, Maralyanli Ashug Pari, Ashug Mina Lali and Ashug Zohrabanu Mahtaban. Salman Mumtaz's research on the recognition of our female ashugs has contributed to the development of Azerbaijani folklore studies and the recognition of forgotten musical and lyrical artists by the literary community. These primary sources about folk artists mentioned in the book "El Şairleri" have become an important source for subsequent researchers. There are artists here who still need scientific research. In this regard, the book "El Şairleri" (Poets of the People), which Salman Mumtaz created to publish folklore examples, as well as ashug literature, is one of the most important literary events in preserving the literary heritage of folk ashugs, especially our female poetesses.

Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri, eləcə də onların elmi-nəzəri baxımından təhlili ötən əsrin ilk illərindən başlayaraq daha da sürətlənmiş, intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. Bu dövəndə Eynəli bəy Sultanov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Əmin Abid, Hənəfi Zeynəlli, Vəli Xulufu, Hümət Əlizadə və onlarla belə ziyalılarımız əğız ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması və nəşri

istiqamətində söylə çalışmışlar. Onlar həm də folklor materiallarının səciyyəsi, mədəniyyət tariximizdəki rolu barədə fikirlərini mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətə təqdim edirdilər. “Əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza keçmiş, aşığılarımızın oxuduğu yanıqlı şeirlər, mahnılar, hekayələr, nağıllar qiymətli bir xəzinədir” [3, s. 53],- deyən Abdulla Şaiq xalq ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirirdi.

Azərbaycan folklorşünaslığının əsasını qoyan ziyalılarımızdan biri olan Salman Mümtaz da bu sahədə mühüm işlər görmüşdür. “O, yorulmadan gecəni gündüzə qataraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə getmiş, oradakı ağsaqqal, ağbırəklərlə görüşərək xalqın el deyimlərini, bayatılarını, laylalarını, ağılarını, unudulmuş adət-ənənələri haqqında məlumat toplamış, adı Azərbaycan ədəbiyyatında çəkilməyən onlarla şairin əsərlərindən məlumatlar almış və sonralar onları tədqiq edərək nəşrə vermişdir” [7, s. 4]. “Ümumiyyətlə, Salman Mümtaz çoxşaxəli axtarış və tədqiqatlarında, toplama, çap işi fəaliyyətində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan bayatı janrına kimi ən geniş tədqiqat coğrafiyası, fakt və hadisələrin sistemi, ardıcılığı, davamlı təhlil, ümumiləşdirmə cəhətləri ilə adamı heyretə gətirir. Onun alim, tədqiqatçı nəzərindən ən kiçik ədəbi uğur belə yayınmır” [8, s. 10].

Salman Mümtazın araşdırdığı folklor materialları içərisində aşığı ədəbiyyatı nümunələrinin çəkisi üstünlük təşkil edir. O, onlarla aşığı şairimizin, o cümlədən Dirili Qurbani, Aşığı Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Tikmədaşlı, Maralyanlı Aşığı Pəri, Varxiyanlı Məhəmməd və bu kimi 142 ədəbi şəxsiyyətin əsərlərini toplayaraq 1927 və 1928-ci illərdə “El şairləri” adlı ikicildlik kitabında nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda, müxtəlif vaxtlarda “El şairi Qurban”, “Molla Qasım və Yunus İmrə”, “Aşığı Abdulla” və s. kimi məqalələri ilə sözügedən aşığıların həyat və yaradıcılığından bəhs etmişdir. Hətta 1927-ci ildə Salman Mümtaz tərəfindən “Aşığı Abdulla” adlı ayrıca bir kitab nəşr olunmuş və burada Aşığı Abdulla (Sarı Aşığı) irsi ilə bərabər bayatı yaradıcılığından da bəhs olunmuş, maraqlı məlumatlar verilmişdir. Kitabda “bayatı söyləyən məşhur şairlərdən Həsərinin, Qurbaninin, Razinin, Müştəqinin, Aşığın və Əzizin həyat və yaradıcılığından söhbət açılır” [9, s. 20]. Salman Mümtazın araşdırdığı və “El şairləri”də nəşr olunan ədəbi şəxsiyyətlər içərisində qadın aşığı şairələri də mühüm yer tutur. Belə ki, sözügedən mənbədə Aşığı Bəyim, Dərbəndli Zərnigar, Aşığı Qızıyətər, Leyli xanım, Leyla xanım Göyçək, Maralyanlı Aşığı Pəri, Aşığı Mina Ləli və Aşığı Zöhrəbanu Mahtaban adlı aşığı şairlərin ədəbi irsinə aid nümunələri əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbi fikrinin formalaşmasında, heç şübhəsiz ki, qadınların böyük rolu olmuşdur. Bu proses ədəbiyyatın bərqərar olduğu ilkin mərhələdən başlayaraq bu günə qədər davam etmişdir. Ədəbiyyatda qadınların rolunu qətiyyətlə müdafiyyə edən Salman Mümtaz özünün “Şəki savlari” məqaləsində bunu bir daha dilə gətirir: “Bizdən qabaq gələn atalar, bir çox işdə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da mühüm yanlışlıqlar törətmişlər ki, onların birisi də “zərbi-məsəl” və “atalar sözü” adları ilə adlanan hikmətli sözlərin

düz və doğru adlarını düşünmədən dəyişmələridir... Hikmətli sözləri yaradan insanlar yalnız erkək cinsinə mənsub atalar olmuşlar? Daha atalar doğan, böyüdən, bəsləyən, öyrədən anaların bu işdə heç bir iştirakı olmamışdır? Güc ilə anaların haqlarını qapayıb mənimsəmək insafsızlıqdır. El ədəbiyyatı analar ilə ataların ortaq olaraq istedad və bacarıqları sayəsində doğulmuş və yaradılmışdır” [7, s. 5]. Göründüyü kimi xalq yaradıcılığının, o cümlədən aşiq ədəbiyyatının araya-ərsəyə gəlməsində qadın sənətçilərinin də böyük rolu olmuşdur. Ancaq aşiq ədəbiyyatında qadın sənətçilərinin adları mental dəyərlərdən, qadınların cəmiyyətdə ictimai-siyasi mövqeyindən asılı olaraq yalnız XVIII əsrdən sonrakı mərhələlərdə çəkilməyə başlanır. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan qadın aşıqların vəziyyəti tarixən yaşadıkları mühit, dövr, coğrafiya, eləcə də cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, onların həyatı və yaradıcılığı fərqli şərtlər daxilində təşəkkül tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə türk xalqlarının ənənəvi aşiq ədəbiyyatında qadın aşıqların yaradıcılığı kişilərlə müqayisədə ya əksər hallarda kölgədə qalmış və yaxud çox az öyrənilmişdir [4]. Sevindirici haldır ki, XIX əsrdən etibarən xanım aşıqların ədəbi dövriyyədəki rolu getdikcə artmağa başlamışdır. “Cəsarətlə deyərdim ki, qadın şairlərin yaradıcılığı Mirzə Fətəlidən və H.B.Zərdabidən sonra XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına şöhrət gətirən ikinci böyük ədəbi mədəni hadisədir” [5, s.10]. Beləliklə, XIX əsrdə yaşamış və Salman Mümtaz “aslanın erkəyi dişisi olmaz”,- deyərək öydüyü və əsərini “El şairləri”də təqdim etdiyi qadın şairlərimizdən biri Aşiq Bəyimdir. “Bəyim” təxəllüsü ilə lirik şeirlər yazan XIX yüzil şairi Qönçəbəyim (1827- ?) Naxçıvan torpağında yaşayıb-yaradan istedadlı qadın yazarlarımızdan olub. O, sonuncu Naxçıvan xanının oğlu Ehsan xanın qızıdır. “Qönçeyi-ülfət” ədəbi məclisinin iştirakçılarından olan, incə ruhlu şeirləri ilə qəlbləri titrədən Qönçəbəyimin ruha yaxın bir poeziya dünyası vardır” [6]. Bütün digər aşiq şairləri kimi Aşiq Bəyim yaradıcılığının ana xəttini nakam sevgi, iztirab, qəriblik, həsrət motivli əsərlər təşkil edir. Məlumdur ki, o, İbrahim adlı bir zabitlə sevgili olmuş və başqasına ərə verildiyi üçün çox sarsılmış, niskilini ovutmaq üçün ona şeirlər həsr etmişdir. Salman Mümtazın qeydə aldığı və nəşr etdirdiyi “Eylər” şeiri də məhz bu hadisənin təsiri ilə ərsəyə gəlmişdir.

Ey ağalar, mənə neçin qınarsız,
Eyləsə, dərdimə bu dərman eylər,
Eşqə düşənləri axırda bu dərd,
Əridər, incəldər, natəvan eylər.

Göz yaşından ərə yazdın səttara,
Bəlkə bizi qəm qayğudan qurtara,
Sinə açıq, zülf pərişan, üz yara,
Mənə belə görən sənə man eylər.

Görüm aralıqdan yox olsun yaman,
Üzüm payəndazdır, başım tərəçiman,
Səndən qeyri mənim dərdimə dərman,
Nə Əflatun bilir nə Loğman eylər.

Şəri qoyub xeyrə qədəm basarlar,
Həqqunnas sözlərə qulaq asarlar,
Təsəddiq verübən qurban kəsərlər,
Bəyim İbrahimə can qurban eylər.

Salman Mümtazın araşdırdığı qadın aşiq şairlərimizdən biri də Dərbəndli Zərnigar xanımdır. O, “XVIII əsrin ikinci, XIX əsrin birinci yarısında yaşamış qüdrətli qadın sənətkarlarımızdandır. Gözəlliyi və istedadı zamanəsinin çox şairlərini, aşiqlərini cəlb etmiş və onlar Dərbəndə Zərnigarı görməyə gələrək onunla deyişmişlər” [8, s. 278]. “Aşiq Valeh və Zərnigar” dastanında Zərnigar obrazı və onun səsləndirdiyi lirik əsərlər sözügedən aşiq şairənin yaradıcılığına aid nümunələrdir. “El şairləri”ndə onun yalnız bi şeiri getmişdir:

Salam olsun sənə, ey aşiq Valeh,
Hünərin var isə, bu dərbəndə gəl.
Ya aşıqlıq adını götür üstündən,
Ya təbin var isə, bu dərbəndə gəl.

Bir neçə sözüm var, yazmışam xəlvət,
Adətdir qonağa edərlər hörmət.
Adım Zərnigardır, Vətənim Dərbənt,
Mənə sözün varsa, bu dərbəndə gəl.

Görkəmli folklorşünas alimin topladığı aşiq nümunələri içərisində Aşiq Mina adlı qadın aşiq şairəmizin də əsərləri vardır. Aşiq Minanın şəxsiyyəti barədə, demək olar ki, məlumat yoxdur. Ancaq onun XIX əsr aşiqlərindən olması ehtimalı yüksəkdir. “Azərbaycan qadın şairələrinin poeziya antologiyası” kitabında bir neçə cümlə ilə ondan bəhs olunmuşdur. Orada deyilir: “Şair Minanın adı 5-6 ədəbi mənbədə çəkilsə də, həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat, demək olar ki, yoxdur. Ona görə də onun nə vaxt, hansı dövrdə yaşayıb-yaratdığı barədə dəqiq məlumat əldə olunmayıb. Lakin əsərlərindən görünür ki, rəvan təbli və böyük istedadlı şair olub” [1, s. 134-136]. Aşiq Minanın “Durma gəl”, “Olmasın”, “Mən oldum”, “Hani” və “Qırmızı” rədifli şeirləri məlumdur. Bunlardan son üç şeir “El şairləri” kitabında əksini tapır. Əsərlərində ifadə olunan “Mina der, xəlqdə buna mürvətədi, bilmənəm yarımı kim öyrətdi, yaxud, Mina necə çıxsın qəm otağından, Bir vəfalı yar sevginə, özgülərə yar olmasın” fikirlərdən aydın olur ki, onun əsərlərinin mövzusu qəm-qüssə, vəfasızlıqdan şikayət üstünlük təşkil edir. Aşiq Minanın “Qırmızı” adlı qoşmasından “Əmrah dastanında” istifadə edilmişdir.

Kitabda Aşiq

Qızıyətər yaradıcılığına aid bir nümunə- “Yarım” rədifli gəraylı əksini tapmışdır. O, Quba- Dağıstan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olub. Məlumdur ki, XIX əsrin birinci yarısında “Gülüstan” ədəbi cəmiyyəti formalaşmışdır. Bu cəmiyyətin təsiri ilə ərsəyə gələn Aşiq Qızıyətər dövrünün məşhur şairələrindən, el aşiqlərindən olmuşdur. Azərbaycanın məşhur söz sənətkarlarından olan Molla Cümə el şənliklərində ifa üçün öz əsərləri ilə yanaşı Aşiq Qızıyətərin repertuarlarına, əsərlərinə də müraciət edirmiş. Şairəmizin sözügedən gəraylısı da müraciət olunan əsərlərdən biri olmuşdur. Hətta Molla Cümənin gürcü dilində bu günə qədər qorunan əlyazmasında Aşiq Qızıyətərin “Yarım” rədifli gəraylısı əksini tapmaqdadır [2, s. 26-161]. Salman Mümtazın topladığı nümunələr içərisində Leyli xanıma aid “Eyləmə”, Leyli xanıma aid Aşiq Lətiflə birgə bir deyişmə nümunəsi, məşhur Maralyanlı Aşiq Pəriyə aid isə “Gəlib” və “Olaram” rədifli şeirləri, habelə Aşiq Zöhrəbanu yaradıcılığına dair “De gəlsin” şeiri diqqəti çəkir. Hər dörd el şairəsinin təqdim olunan əsərlərində həsrət, nigillə yanaşı saf sevgi duyğularının tərənnümü əksini tapır.

Salman Mümtazın qadın aşığılarımızın tanınması istiqamətindəki araşdırmaları Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafına, unudulmaqda olan saz və söz sənətkarlarının ədəbi ictimaiyyət tərəfindən tanınmasına kömək etmişdir. “El şairləri” kitabında adı çəkilən və əsərləri təqdim olunan el sənətkarları haqqında olan bu ilkin mənbələr sonrakı tədqiqatçılar üçün mühüm mənbəyə çevrilmişlər. Burada elə sənətkarlar vardır ki, haqqında elmi araşdırmalara hələ də ehtiyac vardır. Bu baxımından, Salman Mümtazın folklor nümunələrinin, eləcə də aşıq ədəbiyyatının nəşri istiqamətində ərsəyə gətirdiyi “El şairləri” kitabı el aşıqlarının, xüsusilə qadın şairələrimizin ədəbi irsinin qorunmasında ən mühüm ədəbi hadisələrdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan qadın şairələrinin poeziya antologiyası. Şəhla Nağıyeva və Əlison Məndəvilin tərtib və redaktəsi ilə. Bakı, “Sönməz Məşəl” Mədəni Əlaqələr İctimai Birliyi UNESCO-nun layihəsi, 270 s. 134-136
2. Bəkirov Novruz. Azərbaycan-Gürcü ədəbi əlaqələri və Molla Cümə yaradıcılığı. Bakı, “Nafta-Press”, 2018, 226 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 407 s.
4. Qayıbalıyeva Səkinə. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında qadın sənətkarlar. May 2023
https://www.researchgate.net/publication/372051843_Azrbaycan_asiq_dbiyya_tinda_qadin_sntkarlar
5. *Rüstəm KAMAL. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qadın ruhu. Ədəbiyyat qəzeti.* - 2019.- 20 aprel.- S.10.
6. Paşayeva Qənirə. “Qönçeyi-ülfətin ünlü şairi - Qönçəbəyim. “Müsavət qəzeti”, 2 fevral, 2023.
7. *Paşayeva M., Hacıyeva Z. Salman Mümtaz arxivinin təsviri, Bakı, “Nurlan”, 2005, 240 s.*
8. *Salman Mümtaz. El şairləri. Bakı, Səda, 2005, 292 s.*
9. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. /Rasim Tağıyevin tərtibi ilə/Bakı Avrasiya press, 2006, 440 s.

Rəyçi: prof. Səhər Orucova m.